

گونه‌شناسی جدید در تکوین پراکنش‌های فضایی مناطق کلان‌شهری (نمونه مطالعه: رشد متاستاتیک در محور شرق منطقه کلان‌شهری تهران)*

رضا خیرالدین* - استادیار شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، نارمک، تهران، ایران.
رضا پیروزی - پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، نارمک، تهران، ایران.

A New Typology of Spatial Spread Genesis in Metropolitan Areas (Case Study: Metastatic Growth in Eastern Corridor of Tehran Metropolitan Area)

Abstract

Various kinds of growth have been documented and categorized in metropolitan areas, all of which have some form of coordination with the structure of the metropolis. However lack of attention to territory planning policies, concentration of activities, capital and population in the metropolis have brought about major difficulties for the main city. In Tehran metropolitan area, the city of Tehran is experiencing unplanned and tumor-like growth. At the same time new types of dispersed growth in this area are manifesting a different characteristic because they are not spatially or physically in cohesion with the main center. This new type of spread is due to many reasons and houses different social strata. However, the systematic relation between the new type of spread and the growth of metropolis has not been spatially analyzed. One of the most important types of this new spread is growth of luxury second homes which has many social, structural and economic implications. Due to similarities of this type of spread with the spread pattern of cancer tumors through vessels to further areas, the "Metastasis" notion was used to explain this new phenomenon. This article uses cartographic methods and field observations to discern the characteristics of the spread of second homes, especially in Damavand County. Detailed understanding of this phenomenon provides the necessary basis for effective planning of metropolitan areas that are experiencing the same pattern of spread. Further research in this area can be about detailed analysis, patterns, required methods, tools and planning related to "metastatic growth".

Key words: Metropolization, Metastasis, Urban sprawl, Tehran, Damavand County

چکیده
در ادبیات مرسوم، مفاهیمی برای گسترش‌های روبه اطراف در مناطق کلان‌شهری معرفی و دسته‌بندی می‌شود که بر نوعی وابستگی فضایی با ساختار کلی مادرشهر یا حومه‌های آن تاکید دارد. در حالی که اشکال جدید گسترش فضایی در مناطق کلان‌شهری همچون تهران، گونه‌های مختلفی از پراکنده‌رویی را نشان می‌دهد. با توجه به در نظر نگرفتن سیاست‌های آمایش سرزمینی، تمرکز فعالیت، سرمایه و جمعیت و در نتیجه مهاجرت‌های فراوان به مرکز پایتخت، مادرشهر به هسته ای با مشکلات عدیده و همچون غده‌ای سرطانی، در حال رشد و غیرقابل کنترل تبدیل شده است. در این گونه‌ها، هیچ پیوستگی کالبدی و فضایی با ساختار مادرشهر و حومه‌های مرتبط با آن مشاهده نمی‌گردد. با توجه به ویژگی‌های الگوی جدید در منطقه کلان‌شهری تهران، هسته اصلی تمرکز (غده سرطانی) در فاصله‌های دوردست خود، بدون همجواری و هیچگونه چسبندگی، دست‌یازی می‌کند. پیدایش پهنه‌هایی مانند مشا، آبسرد و گیلاوند در شهرستان دماوند در محور شرقی منطقه‌ی تهران که هیچ ارتباط فضایی مشخصی با هسته‌ی اصلی ندارد و در عین حال متأثر از جریان‌های قوی اجتماعی، فرهنگی و حمل و نقلی آن می‌باشد، از این دست به شمار می‌آید. پژوهش حاضر در پی شناسایی روند تبیین این‌گونه‌ی جدید رشد سکونتگاهی در مناطق کلان‌شهری است. شباهت این الگو با گسترش غدد سرطانی از مسیر رگ‌های خونی و لنف‌ها در بافت‌های دورتر از تومور اصلی در بدن انسان، منجر به استفاده از مفهوم متاستاز^۱ برای این الگو در مطالعه حاضر گردید. با توجه به اینکه تحلیل این‌گونه گسترش با الگوهای تحلیل فضایی مرسوم و موجود امکان‌پذیر نیست، با بهره‌گیری از شیوه‌های کار توگرافیک، بررسی عملکردها، مشاهده‌های میدانی سکونتگاه‌های مذکور به ویژه در شهرستان دماوند، از چارچوب رشد متاستاتیک^۲ (فراگستری) در علوم پزشکی برای تعیین این نوع گسترش فضایی در منطقه کلان‌شهری استفاده شد. با توجه به اینکه این‌گونه‌ی رشد در مناطق کلان‌شهری مختلف در نقاط دیگر ایران و جهان نیز در حال رشد و شکل‌گیری است، این مطالعه می‌تواند راهی برای تحلیل دقیق الگوهای گسترش در آن‌ها و آغازی برای اصلاح برنامه‌ها، الگوها، شرح خدمات و حتی روش‌های جمع‌آوری اطلاعات برای مدیریت کلان‌شهری آتی به حساب آید.
واژگان کلیدی: کلان‌شهری شدن، متاستاز یا فراگستری، خزش شهری، تهران، دماوند

* این پروژه با حمایت مرکز مطالعات و همکاری‌های علمی بین‌المللی و سفارت فرانسه در ایران انجام شده است.

** نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۹۱۲۱۰۰۹۰۱۰، رایانامه: reza_kheyroddin@iust.ac.ir

1. Metastasis: Change of position, state or form: as A; transfer of a disease producing agency (as a cancer cells or bacteria) form an original site of disease to another part of the body with development of a similar lesion in the new location B; a secondary metastatic growth of a malignant tumor (Merriam Webster, 1995)

– متاستاز یا فراگستری در پزشکی: جدا شدن سلول‌های سرطانی از تومور اصلی و حرکت به نقاط دیگر بدن موجودات زنده توسط چرخه خونی و لنفاوی. در فرهنگ پزشکی دولند: انتقال بیماری از یک عضو یا قسمت بدن به عضو یا قسمت دیگر یا یک ضایعه‌ی ثانویه که کمی دورتر از محل ضایعه‌ی اولیه قرار می‌گیرد و عامل ایجاد آن به وسیله خون یا لنف به محل جدید حمل می‌شود (دورلند، ۱۳۸۰)

2. Metastatic Growth

مقدمه و طرح مسئله

می‌شود. با بیانی دیگر، تنها فاصله‌ی دروازه‌های ورود مهاجران از مرکز فیزیکی مادرشهر افزایش یافته است. گرایش جاری به موجب شکل‌گیری تیپ جدیدی از تحولات فضایی در حومه‌های دور مادرشهر و به عنوان نماینده‌ی گونه‌ای جدید از رشد، قابل بررسی است. با توجه به جنبه‌های متعدد موضوع، باید در نظر داشت تا پی بردن به منشاء احتمالی و روند موجود که منجر به رشد سکونت‌گاه‌های بدون برنامه در مناطق کلان‌شهری می‌شود، مستلزم استفاده از رویکردی جامع و روشن است. تبیین مشخصات چنین گسترش‌های فضایی که در پی خود دارای گونه‌های مختلفی از سکونت‌گاه‌ها و پیامدهای فضایی روی پهنه‌های اطراف است، هدف بررسی و تحلیل پژوهش حاضر را شکل می‌دهد. این گونه جدید تحول در پهنه‌های فراگیر حوزه‌های مادرشهری، در واقع روند مثبت کلان‌شهری شدن را طی نمی‌کند. این پراکنش‌ها بیشتر موجب بروز ویژگی‌های منفی از جمله زهکشی مناطق، ایجاد قطب‌بندی فضایی، تخریب محیط زیست، و تعارضات اجتماعی و فرهنگی شدید در پهنه‌های مختلف منطقه کلان‌شهری می‌شود. گسترش سکونت‌گاه‌های این‌چنینی در مناطق کلان‌شهری همچون تهران، با پیامدهای مخربی همراه بوده، که پژوهش حاضر به عنوان گامی اولیه و مفید برای شناخت و تبیین مناسب ابعاد آن، پیگیری شده است.

مبانی نظری

۱. متروپولی‌زاسیون^۱ یا کلان‌شهری شدن
پراکندگی پدیده‌های جغرافیایی و یا فعالیت‌های اقتصادی در سطح یک منطقه تحت شرایط خاص خود، شکل‌گیری الگوهای را امکان‌پذیر می‌سازد، که اکثر الگوی فضایی حاصل تصمیم‌گیری‌های انسانی است (شکویی، ۱۳۸۶). فرآیند و شکل‌یابی سازمان فضایی مناطق کلان‌شهری تحت تأثیر عوامل کالبدی مرتبط با بستر طبیعی و همچنین عوامل سیاسی و در واقع فرهنگ حاکمیت رایج در منطقه کلان‌شهری، فرم اختصاصی و محلی می‌یابند (Simmonds & Hack, 2001). مفهوم

کلان‌شهری شدن یا توسعه کلان‌شهری، مفهومی است که در ادبیات شهر و منطقه برای تبیین روند تشکیل شبکه سکونت‌گاهی یا نقاط شهری و روستایی در حوزه‌های مادرشهری وجود دارد. این مفهوم که معمولاً با تغییر در عملکرد و نقش نقاط و قطب‌ها همراه است، حرکت از تمرکز به سوی توسعه پهنه‌ای و منطقه‌ای را توضیح می‌دهد. در حالی که تحولات سال‌های اخیر در برخی مناطق کلان‌شهری همچون تهران گونه‌های مختلفی از تشکیل نقاط جدید را نشان می‌دهد که لزوماً پدیده‌هایی به سوی توسعه تلقی نمی‌شود. برای تبیین شکل و گونه‌ی رشد‌های اطراف مادرشهرها، مفاهیمی چون قطاعی، حاشیه‌ای، حومه‌ای تا پراکنده‌رویی مورد استفاده قرار می‌گیرد. بر خلاف وجود برخی وابستگی‌های فضایی میان سکونت‌گاه‌های پراکنده و ساختار مادرشهر یا حوزه‌ی آن در پراکنده‌رویی، رشد‌های پراکنده در شرایط جدید و مورد بحث در مطالعه حاضر، بدون پیوستگی با ساختار مادرشهری و منطقه کلان‌شهری به وجود می‌آید. در واقع رشد و گسترش سکونت‌گاه‌ها در عرصه فضا بدون ساختار و در نظر گرفتن آمایش فضایی و اعتدال میان روابط سکونت و فعالیت از شاخصه‌های اصلی نمونه‌ی مذکور می‌باشد. این گسترش‌ها، گونه‌ها و عوامل مختلفی دارد که رده‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را در خود جای می‌دهد (مانند قرچک: افراد با سطح درآمدی پایین، گیلاوند: افراد متوسط، مشا: افراد با درآمدهای بالا). با توجه به ادبیات موجود، ارتباط نظام‌مند این الگوی گسترش با مادرشهر کمتر مورد تحلیل فضایی قرار گرفته است. مادرشهر تهران به عنوان پایتخت بزرگ سر^۲ ایرانی، در سال‌های دراز عامل جذب و زهکشی منابع و سرمایه‌های کشور بوده و در سال‌های اخیر این نقش را با نقاط سکونت‌گاهی اطرافش به اشتراک گذاشته است. نقاط مذکور مقاصد مهاجرت‌های جدید از شهرها و روستاها است و تا حدودی موجب کند شدن مهاجرت‌های افراد عادی و غیرمتخصص به مادرشهر

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۳
No.35 Summer 2014

■ ۲۳۰ ■

3. Macrocephalic
4. Metropolization

فعالیت در شهرهای بزرگ و از سویی شکل گرفتن جریان پویای پراکنده شدن و مرکزگریزی جمعیت - فعالیت، متناقض نمای متروپلی زاسیون را پدید می آورد. این دو فاز، به دو مرحله متروپلی زاسیون منجر می شود:

– تمرکز عمومی از مناطق مختلف به سمت مراکز مادرشهرها و در پی آن پراکنده شدن داخل حوزه ی مادرشهری از مرکز به حومه (Moriconi, 2000).
زبردست و حاجی پور با عنوان «پویا همزمان پیوستگی و گسیختگی» (زبردست و حاجی پور، ۱۳۸۸) از این خصیصه نام برده اند و همچنین معتقدند اشباع و گرانی زمین و ساختمان به موجب فزونی تقاضا برای فضا در مراکز شهرهای بزرگ، و دسترسی همزمان به مناطق و نواحی دوردست در پی بهبود شیوه های حمل و نقل، به رانش جمعیت و فعالیت های تولیدی زمین بر از نواحی مرکزی به پیرامون و هاله شهری می انجامد. در واقع برخی معتقدند پدیده ی منطقه کلان شهری، برآیندی است از مجموعه فرآیندهایی که در روند تحول و تکوین مادرشهر به منطقه کلان شهری رخ داده است. این مادرشهرها در مقطعی از فرآیند توسعه و تمرکز خود، در پی افزایش هزینه های ناشی از انبوهی و تجمع، به پالایش عملکردی پرداخته اند و بخشی از عملکردها و به همراه آن جمعیت را در فضاهای پیرامونی شان پراکنده اند. بدین ترتیب پس کرانه های وسیعی از جاذبه و نفوذ در هاله ی پیرامونی کلان شهری به وجود آمده، تا جایی که پویا جست و جوی فضا برای اشتغال و اسکان را می توان مهم ترین عامل در شکل گیری مناطق کلان شهری قلمداد کرد.

برخی دیگر نیز تعریف این مفهوم را به گونه ای مرتبط با نظام شهری مطرح ساخته اند. براین اساس، کلان شهری شدن عبارت است از فرآیند حرکت و یا جدال برای داشتن مکانی برجسته در سلسله مراتب نظام شهری و منطقه ای. این فرآیند فراتر از رشد و گسترش کمی شهرنشینی در مفهوم کلاسیک آن است، و در واقع تمرکز کیفی عملکردهایی است که مادرشهر را به کانون رقابت با دیگر مراکز، به منظور تقویت و تحکیم جایگاه آن، تبدیل

متروپلی زاسیون، اغلب برای تبیین روند شکل گیری مناطق کلان شهری به کار گرفته می شود. این پدیده، شهرهای زیادی از کشورهای توسعه یافته را تحت تأثیر قرار داده است. این فرآیند معمولاً بر اثر تغییرات به وجود آمده در دوران پساصنعتی همچون رشد سریع خدمات سطح بالا برای سلطه ی اطلاعات و تحولات وسیع فرآیندهای تولید حاصل شده است. این روند موجب تخصصی شدن فزاینده فعالیت های شهرهای درگیر (از جنبه هایی چون اطلاعاتی و نیروی کار ماهر) و همچنین ایجاد تحول در ساختار اقتصادی و سازمان فضایی آنها می شود. به همراه این بازسازی اقتصادی، متروپلی - زاسیون به معنای تغییر شکل فضای منطقه شهری، به خصوص از طریق ظهور «ساختارهای چندمرکزی»^۵ و همچنین تخصصی شدن مراکز شهری برای عملکردهای خاص است. این ساختارهای جدید اقتصادی و فضایی، دربرگیرنده تعاملات نزدیک و فشرده ای است. تغییرات در نقش مادرشهرها در نظام داخلی و بین المللی خود و بدل شدن به گره هایی مهم در تعاملات جهانی، از دیگر نشانه های این روند است (Bourdeau & Huriot, 2002).
این بدان معنا است که متروپلی زاسیون به صورت منطقی می تواند از طریق تمرکز عملکردهای منطقه کلان شهری، سازمان فضایی داخل شهر، و شدت یافتن طیف تعاملات خارجی آن درک و شناخته شود. تغییر ساختار اقتصادی و فضایی حاصل از متروپلی زاسیون، روندی آشنا در کشورهای صنعتی شده به شمار می آید. بوردو لوپژ متروپلیس را با ترادیزی اصلی اقتصاد پساصنعتی و فرآیندهای تجمعی مرتبط می داند (2011 Bourdeau).

۱.۱ متروپلی زاسیون و چند مرکزگرایی^۶

زوج جهانی شدن - متروپلی زاسیون به عنوان موتور تحولات دنیای امروز عمل می کند. فرآیند دوم با ساختار داخلی گسترش شهری و منطقه ای، به عنوان محصول قرارگیری سکونت و فعالیت در عرصه ی فضا معنا می یابد. این دو فرآیند منجر به کنترل تخصصی شدن فضایی و مرکزگرایی های جدید می گردد. حرکت و تمرکز جمعیت و

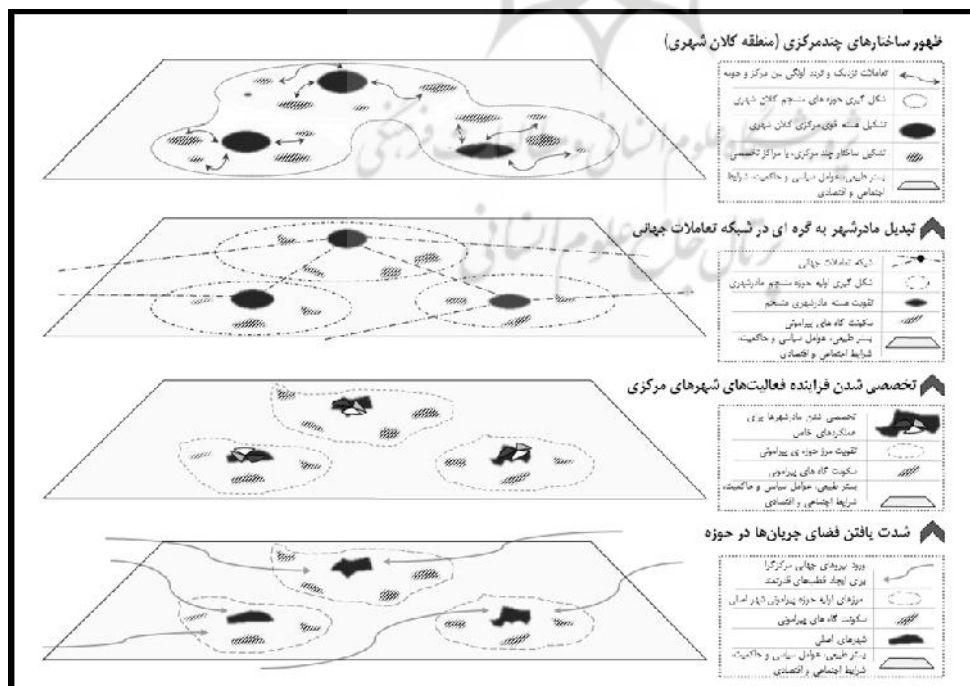
5. Multicentric Structures

6. Polycenerism

می‌کند (زبردست و حاجی پور، ۱۳۸۸). این روند با رویکردها و عملکردهای مختلف، دارای پیامدهای مثبت و منفی بوده است (Bourne, 1999). متروپلی‌زاسیون ممکن است بر اثر دلایل مختلف همچون ناتوانی یا ناهماهنگی مدیریت منطقه‌ای و محلی و رشد پراکنده بر اساس گرایش‌های معمول اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و... به شکل‌گیری مراکز مجزا و منطقه‌ای با نابرابری و عدم تعادل، منجر شود. فرم مناطق کلان‌شهری در اثر متروپلی‌زاسیون ناصحیح و پراکنده شدن قطب‌های جدید، عاملی برای دشوار ساختن مدیریت و کنترل منطقه به حساب می‌آید. در اکثر موارد، به غیر از افتراق فضایی، ایجاد انواع مختلف از سیستم‌های شهری و روستایی با خصوصیات متفاوت و حتی متضاد، مشکلات بیشتری را پدید می‌آورد. از جمله خصوصیات اصلی این‌گونه از رشد منطقه‌ای می‌توان به مقیاس گسترده جغرافیایی و جمعیتی، پراکندگی توسعه (که لزوماً به معنای تراکم کم نیست) و ترکیبی از مرکزگرایی و توسعه هسته‌ای و فرم‌های حومه‌ای اشاره نمود. این مناطق با پیچیدگی انبوه در زمینه‌هایی همچون اقتصاد منطقه‌ای، مراکز تولید، منظر اجتماعی و فضاهای

زندگی شناخته می‌شود. فراهم شدن خدمات عمومی و بخش‌های تجاری به عنوان زیرساخت‌های نوین، شرایط را برای تجمع افراد در نقاط جدید ایجاد می‌کند (Pyka, 2010). در شکل زیر، مراحل حرکت به سوی ساختارهای چندمرکزی در فرآیند کلان‌شهری شدن به صورت تصویری و با زبان ساده‌ی نمادین بیان شده است. باید توجه داشت که در تمام تعاریف ارائه شده در مورد فرآیند کلان‌شهری شدن و مفاهیم مرتبط، تاکید اصلی بر تغییر نقش‌ها است. همان‌طور که دومتریکا و دینو نیز اشاره کرده‌اند، متروپلی‌زاسیون فرآیندی است که از دیدگاه ساختار عملکردی به پیکربندی مجدد فضایی منجر می‌شود (Dumitric & Dinu, 2013). البته این فرآیند از دیدگاه جغرافیایی و یا فعالیتی می‌تواند نمودهایی مانند بازتعریف گروه‌های جمعیتی در نقاط سکونت‌گاهی و یا گردهم آمدن و تخصصی شدن فعالیت‌ها را در پی داشته باشد، اما بدان معنا نیست که حرکت به سوی کلان‌شهری شدن، با تغییرات اساسی در مرزهای روستا، شهر و شهرستان آغاز شود.

۱.۲ پراکنده‌رویی یا خزش شهری در مناطق کلان‌شهری در ادبیات رندهای مناطق کلان‌شهری، به پرکنده‌رویی

شکل ۱. حرکت به سوی ساختارهای چندمرکزی در فرآیند کلان‌شهری شدن؛ ماخذ: نگارندگان.

اشاره می‌شود. تداوم پراکنده‌رویی و خزش شهری^۷، از عمده‌ترین مسائل مناطق کلان‌شهری، که به معنی گسترش فضایی بی‌رویه و نامنظم ساخت و سازهای کلان‌شهری است. پراکنده رویی در فرهنگ واژگان برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای به معنای پخشایش کنترل نشده‌ی توسعه بر روی زمین روستایی یا زمین توسعه نیافته است. تبدیل زودرس زمین‌های روستایی یا زمین‌های جنگلی به کاربری شهری و توزیع توسعه به خارج از شهرها است (سیف‌الدینی، ۱۳۸۵). این در حالی است که در بخشی از رشدهای جدید در حوزه‌های مادرشهری، حرکت به سوی تبدیل به کاربری‌های شهری صورت نمی‌گیرد یا در برخی دیگر، توسعه همزمان کاربری‌های مختلف شهری بروز نمی‌یابد و معمولاً به سکونت بدون تسهیلات و زیرساخت‌های اولیه محدود می‌شود. میزان بالای تملک اتومبیل، وجود تسهیلات حمل و نقل پیشرفته مرکز-پیرامون، تنزل کیفی زندگی در مراکز شهری بزرگ در همراهی با ارزان بودن زمین در پیرامون مادرشهرها، اعمال کنترل ضعیف بر رشد در خارج از محدوده شهرداری‌ها و زمین‌های کشاورزی اطراف و فقدان مرجع و رویکرد یکپارچه در حکمروایی این‌گونه مناطق موجب تشدید روند پراکنده‌رویی می‌گردد (طیبیان و اسدی، ۱۳۸۷)، که در گونه‌ی مورد بحث در پژوهش حاضر، بسیاری از مشخصه‌ها و زمینه‌های بیان شده (همچون حمل و نقل پیشرفته مرکز-پیرامون) جایگاهی ندارد. از مشکلات اساسی مناطق کلان‌شهری در روند این‌گونه برنامه‌ریزی و کنترل کاربری‌ها است. با وجود نظام مقررات کاربری زمین به صورت نامتمرکز، اجتماعات محلی هر یک دارای منطقه‌بندی، مقررات ساختمانی و صدور جوازهای تفکیک اراضی ویژه خود است که به صورت مستقل و بدون در نظر گرفتن تضاد با تصمیم‌گیری نواحی مجاور عمل می‌کند (Sn, 1999). پراکنده‌رویی در کشورهای در حال توسعه اغلب به صورت سکونت‌گاه‌های خودرو در مناطق پیرامونی شهرهای بزرگ یا روستاهایی با نرخ رشد بسیار بالای جمعیتی است و در کشورهای توسعه‌یافته به صورت مناطق

حومه‌ای نظیر مناطق گردشگری، شهرک‌های تفریحی و یا در مسافت‌های دورتر شهرهای جدید فعالیتی و سکونتی مستقل مشاهده می‌شوند (داوودپور، ۱۳۸۸). این روند پیامدهای زیست‌محیطی متعددی را در بر داشته است. مصرف زمین کشاورزی برای توسعه مسکونی و انرژی در این نوع توسعه بسیار بیشتر از توسعه‌های فشرده است و به تبع آن آلاینده‌های بیشتری نیز وارد بوم‌سازگان طبیعی و مصنوعی می‌گردد (2006 EEA). تعدد قلمروهای حکومتی و مدیریتی مستقل درون یک منطقه کلان‌شهری از طریق ممانعت از برنامه‌ریزی هماهنگ منطقه‌ای و رقابت بین محلی برای رشد و نیز کسب درآمدهای مالیاتی موجب بسط پراکنده رویی می‌گردد (طیبیان و اسدی، ۱۳۸۷). با بررسی شاخصه‌هایی که پیش از این برای پراکنده‌رویی و ابعاد آن آمد، مشخص می‌شود که الگوی مذکور نیز چارچوبی مشخص و قابل قبول برای توصیف و تبیین گونه‌ی تازه‌ی رشد در مناطق کلان‌شهری به هم نمی‌رساند.

مشخصات گونه‌های بیان شده که جهاتی از گسترش فضایی و تحولات مناطق کلان‌شهری را بیان می‌کند در بیان مختصاتی روشن از پراکنش‌های مورد بحث این پژوهش نارسا به نظر می‌رسد. به بیانی دیگر، هیچ‌کدام به صراحت در مورد شکل‌گیری برخی سکونت‌گاه‌ها در محدوده فراگیر مناطق کلان‌شهری که ظاهراً هیچ پیوستگی و ارتباط کالبدی و فیزیکی با مادرشهر مرکزی ندارد و در عین حال، در ارتباط و تحت تاثیر مستقیم مادرشهر است، مطلبی ارائه نمی‌کند.

۲ روش‌شناسی

در پژوهش حاضر، هدف تبیین ابعاد و روند رشد و گسترش سکونت‌گاه‌های جدید در مناطق کلان‌شهری پیگیری شده است. محور شرقی منطقه کلان‌شهری تهران به عنوان نمونه‌ی مورد بررسی در این مطالعه انتخاب شد. برای ورود به موضوع، ابتدا به بررسی ادبیات مرتبط و روشن ساختن فضای حاکم بر رشدهای مناطق کلان‌شهری در برخی مطالعات موجود به روش توصیفی-تحلیلی پرداخته شده است. با توجه به

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۳
No.35 Summer 2014

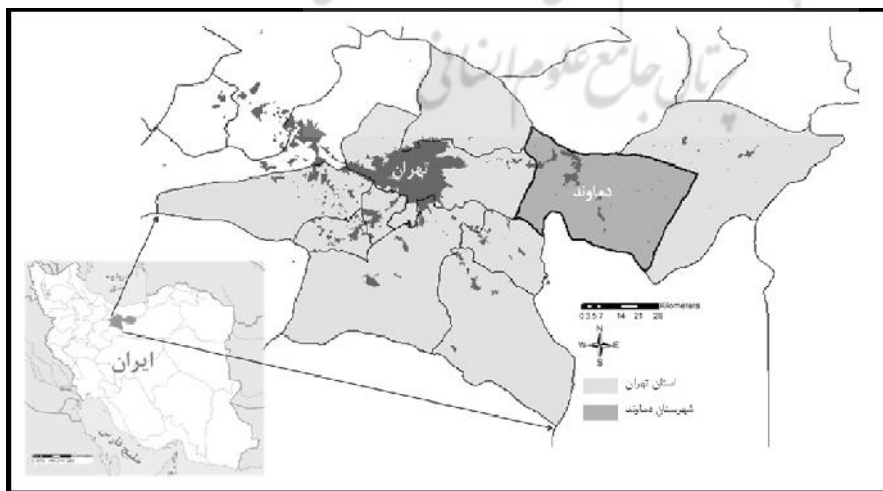
۲۳۳

سامانه‌ی پیچیده‌ی شهر و منطقه، در این پژوهش روندی گام به گام برای شناسایی ریشه‌ها و عوامل بروز ساخت و سازهای جدید در مناطق کلان‌شهری پیگیری شد. با کاندوکاو در گونه‌های ارائه شده برای انواع رشد و پراکنش سکونت‌گاه‌ها در ادبیات مرسوم، تفاوت‌هایی میان رویه‌ی گسترش‌های جدید و گونه‌های بیان شده روشن شد. با توجه به لزوم تعریف چهارچوبی مشخص برای تبیین گونه‌ی جدید رشد و پراکنش فضایی سکونت‌گاه‌ها در منطقه کلان‌شهری تهران تلاش شده با نگاهی ساختاری به مشخصات تحولات فضایی منطقه، تبیین ویژگی‌های تحول منطقه آسان‌تر شود. از این رو با توجه به ویژگی‌ها و مشابهت‌های ساختاری در روند تکوین و شکل‌گیری هسته‌های سکونت‌گاهی جدید در فواصل مشخص و ناپیوسته با مادرشهر اصلی به تشبیه این روند با روند توسعه بیماری غدد سرطانی در بدن پرداخته و مفهوم «متاستاز یا فراگستری» از علوم پزشکی به استعاره گرفته شده است. در واقع از الگوی رشد متاستاتیک یا روند گسترش غده‌های سرطانی جدید و شیوه‌ی پراکندگی آن‌ها در بدن موجودات زنده، به عنوان مدلی برای توجیح و پیگیری رشد‌های جدید مناطق کلان‌شهری بهره گرفته شد. در راستای بیان مفهوم و تشخیص روند در محدوده‌ی مورد مطالعه، از شیوه‌های کارتوگرافی و بررسی عکس‌های هوایی دوره‌ای و همچنین مشاهده و پیمایش میدانی استفاده شده

است. با مطالعه‌ی مباحث مرتبط با تومور اصلی سرطانی و فرایند متاستاز در علوم پزشکی و انطباق آن با گسترش‌های فضایی و تحولات کالبدی در محدوده‌های فراگیر مادرشهرها، الگوی تحلیلی محدوده‌ی مورد مطالعه روشن شده و مشخصات گونه جدید مورد بحث در تحول فضایی منطقه و شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های جدید تبیین می‌شود.

۳ شهرستان دماوند؛ مقصد پراکنش سکونت‌گاه‌های جدید در محور شرقی منطقه کلان‌شهری تهران

سکونت در شهرک‌ها و مجموعه‌های جدید اطراف شهرهای کوچک برای فعالیت در شهر اصلی و یا از دیگر سو، میل به گذران فراغت در محورها و نقاط روستایی خوش آب و هوا و ساخت و ساز ویلاهای روستایی، پهنه‌ها و نقاط جدیدی را در حوزه فراگیر مادرشهر تهران شکل داده است. نزدیکی و تنوع انواع سکونت‌گاه‌های جدید و شرایط مساعد محور شرقی تهران برای رشد و توسعه، موجب انتخاب محور مذکور به عنوان نمونه‌ی موردی این مطالعه گردید. نمونه‌های روشن و قابل بررسی مورد نظر به خصوص در شهرستان دماوند مورد بررسی قرار گرفته است. شهرستان دماوند در شرق استان تهران و در فاصله ۴۸ کیلومتری و در حد فاصل مسیر ارتباطی جاده هراز و تهران فیروزکوه واقع شده است. به‌طور کلی محدوده شهرستان دماوند از رشته‌کوه‌های

شکل ۲. قرارگیری شهرستان دماوند در پهنه‌ی سرزمینی؛ ماخذ: نگارندگان.

البرز و ارتفاعات شمالی تا تپه ماهور میانی و شیب‌های کم در پهنه‌ی جنوبی گسترده شده است. شهرستان دماوند به دلیل برخورداری از ویژگی‌های خاص آب و هوایی و خاک مناسب، شرایط مطلوبی را جهت ایجاد و گسترش فعالیت‌های کشاورزی و گردشگری فراهم آورده است. موقعیت قرارگیری شهرستان دماوند در پهنه‌ی سرزمینی در شکل زیر نشان داده شده است.

ساختار فضایی کاربری زمین در شهرستان دماوند، حاکی از آن است که اولاً بخش قابل توجهی از مساحت شهرستان به کاربری‌های بخش کشاورزی همچون زراعت، باغ‌داری، مرتع، جنگل و غیره اختصاص دارد و دیگر آن که الگوی پراکنش سکونت‌گاه‌های این شهرستان و به ویژه نقاط روستایی، متأثر از دو عامل زمین حاصل‌خیز و شبکه راه‌ها بوده است. جریان‌های جمعیتی شهرستان دماوند را می‌توان به دو بخش داخلی و خارجی تقسیم نمود. به طور کلی سه جریان جمعیتی داخلی در شهرستان دماوند وجود دارد که شامل جریان‌های روستا به شهر، شهر به شهر و روستا به روستا می‌باشد. از این میان، جریان‌های روستا به شهر، که عمدتاً به معنای خروج نیروی کار از بخش تولید است، و جریان شهر به شهر، عمده‌تر از دیگر جریان‌ها است. مهاجرت داخل شهرستانی، عمدتاً دارای مقصد شهری می‌باشد (۸۰ درصد کل مهاجرت داخل حوزه) و این امر، نشانه ضعف بخش تولید و به ویژه تولید کشاورزی در شهرستان و در مقابل، وضعیت بهتر بخش خدمات در مراکز شهری است. به همین دلیل، هر سال، بخشی از جمعیت کشاورز و باغ‌دار شهرستان، بخش کم‌بازده کشاورزی در روستا را رها نموده و در شهرها ساکن می‌شوند. شهرستان دماوند با حوزه پیرامونی خود نیز تبادلات جمعیتی قابل ملاحظه‌ای دارد. این تبادلات عمدتاً با استان تهران صورت می‌گیرد. جریان‌های خارج به داخل، شامل ورود کارکنان ادارات دولتی، دانشجویان، ویلانشینان در حوزه‌های پیرامون شهرها و کارگران ساختمانی می‌باشد. جریان داخل به خارج نیز غالباً شامل خروج نیروی کار روستایی و نیز، جوانان تحصیل کرده از شهرستان است.

شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های جدید برنامه‌ریزی شده همچون شهر جدید پردیس یا نمونه‌های خودرو و بدون برنامه در محور دماوند به صورت منفک و بدون در نظر گرفتن زیرساخت‌های مناسب از جمله حمل‌ونقل کارآمد، نبود برنامه‌ی یکپارچه برای این محور و اجرای برنامه‌های جداگانه برای هر شهر و روستا بدون در نظر گرفتن آن‌ها به عنوان یک «کل واحد»، رشد پراکنده و «لکه‌ای»^۴ در این منطقه را در پی داشته است. در سال‌های گذشته در محور شرق استان تهران (همچون دیگر محورهای منطقه‌ی کلانشهری تهران)، طرح‌های جامع و هادی در شهرها و روستاها به صورت غیر یکپارچه و جدای از هم، پیگیری شده است. گسترش توسعه‌های لکه‌ای و عدم کنترل منطقه‌ای، نوع تازه‌ای از سوداگری زمین و مسکن را به وجود آورده که تعادل فعالیت و سکونت را در سطح منطقه برهم زده است. شرایط قابل پیش‌بینی برای آینده‌ی مراکز با رشد پراکنده، می‌تواند افزایش سرعت رشد فیزیکی و پخشایش نامنظم و مرکزگرای جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی باشد که خود منجر به شکل‌گیری مراکز تمرکز جدید خواهد شد. ادامه‌ی این روند، ناکارآمدی اقتصادی و افزایش قطبی شدن اجتماعی و فضایی را در پی خواهد داشت و زمینه برای الگوهای توسعه شهری نابرابر و شرایط ناعادلانه‌ی زندگی فراهم خواهد شد.

۴ الگوی جدید رشد در منطقه‌ی کلان‌شهری تهران با توجه به اینکه دریافت روح و شرایط حاکم بر توسعه منطقه، بدون بازشناخت دوره‌های رشد پیشین و سیر تحول آن میسر نخواهد شد، ابتدا به صورت مختصر، به بررسی مجدد و هدفمند این روند در مورد مادرشهر تهران پرداخته شده است. شهر تهران پس از تبدیل شدن به پایتخت در سال ۱۷۸۶ میلادی، رشد سریع‌تری را نسبت به روند معمول و طبیعی موجود در ایران را تجربه کرد. ثابت ماندن مساحت شهر تا دهه ۱۳۲۰ خورشیدی (۱۹۲۰ میلادی) موجب افزایش تراکم جمعیتی و ساخت و ساز داخل حصار شهرگشته بود. در دهه ۱۳۴۰ خورشیدی با تخریب باروهای شهر، توسعه به سوی اطراف آغاز شد.

مدیریت شهری

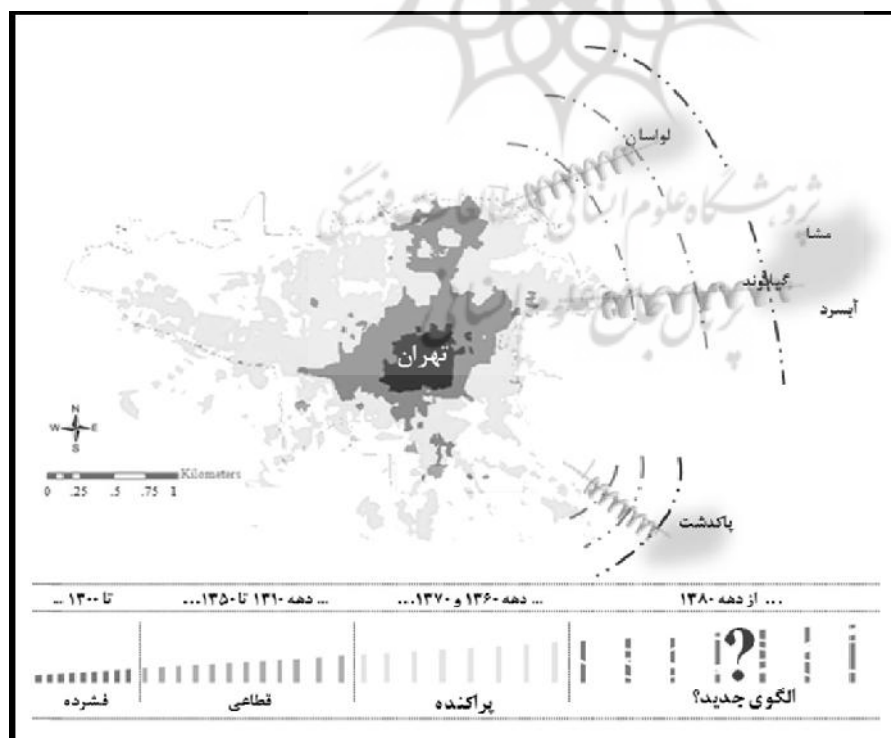
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۳
No.35 Summer 2014

۲۳۵

در اوایل این دوران، رشد فیزیکی شهر به صورت پیوسته در اطراف شهر صورت می‌گرفت و با توجه به روند فزاینده‌ی مهاجرت‌ها به سوی تهران، هر روز بر نیاز افراد به مسکن و فعالیت افزوده می‌شد. از همین زمان به تدریج نوع رشد سکونت‌گاه‌ها تغییر یافت و آبادی‌های زیادی در اطراف، به محدوده شهری وارد شدند به صورتی که مساحت محدوده شهری در سال ۱۳۴۵ خورشیدی با ۱۸۱ کیلومتر مربع، بیش از ۷ برابر مساحت آن در سال ۱۳۰۰ خورشیدی بوده است. رشدهای نیمه متصل و با سرعت زیاد در حومه‌های نزدیک از شاخصه‌های این دوران به حساب می‌آید. از حدود دهه ۱۳۶۰ خورشیدی، پراکنده‌رویی به شخصیت اصلی

جدول ۱. شاخصه‌های اصلی روند رشد در منطقه کلان‌شهری تهران؛ ماخذ: گردآوری نگارندگان.

شاخصه‌های الگوی جدید		شاخصه‌های الگوهای رشد در دهه‌های پیشین (از تمرکز تا پراکنده رویی)	
از دهه ۱۳۸۰		دهه ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰	دهه ۱۳۱۰ تا ۱۳۰۰
پراکنده در مجاورت شهرهای درجه دوم و سوم	کاملاً مجزا از شهر مرکزی	نامتمرکز	تراکم پایین
منشا گرفته از هسته اصلی		تراکم پایین	
پراکنده در مجاورت شهرهای درجه دوم و سوم	کاملاً مجزا از شهر مرکزی	نامتمرکز	تراکم پایین
منشا گرفته از هسته اصلی		تراکم پایین	
الگوی جدید؟	پراکنده	قطاعی	فشرده

شکل ۲. الگوهای گسترش مادرشهر تهران به سوی منطقه کلان‌شهری از سال ۱۳۰۰ خورشیدی؛ ماخذ: نگارندگان.

توسعه سکونت‌گاه‌های منطقه کلان‌شهری تهران مبدل گشت. تفکیک زمین (اغلب منفصل از محدوده‌های موجود)، تبدیل و تغییر کاربری اراضی حومه‌ای دورتر، ساخت و ساز با تراکم‌های کمتر و با فاصله و مشکلات دسترسی و تأمین تسهیلات و زیرساخت‌ها را می‌توان به عنوان شرایط حاکم در آن زمان برشمرد. همانطور که در شکل زیر مشخص شده، شهر تهران با حرکت از فشردگی و تراکم به سوی پراکنده‌رویی، به منطقه‌ی کلان‌شهری با تمرکزهای دور از هم و بدون تبعیت از قوانین و برنامه‌ها مبدل گشته است. با تقسیم‌بندی سه دوره از دهه ۱۳۳۰ خورشیدی (۱۹۲۰ میلادی) تا دهه ۱۳۷۰ خورشیدی (۱۹۹۰ میلادی) و پس از آن، شاخصه‌های اصلی قابل تبیین هستند. در جدول زیر، شاخصه‌های اصلی روند رشد در منطقه کلان‌شهری تهران بیان شده است.

اما توسعه‌ی منطقه در سال‌های اخیر با الگویی جدید هم‌سان شده که بدون شناخت مشخصه‌ها و ابعاد اصلی آن، برنامه‌ریزی و مدیریت آینده میسر نخواهد بود. به نظر می‌رسد رشد تهران در سال‌های اخیر (با تغییر از شکل دوایر متمرکز به رشد شبه سرطانی)، با منشأ شهر اصلی به سوی زمین‌های اطراف شهرهای کوچکتر منطقه پراکنده شده است (شکل ۲).

این نوع از رشد شباهت‌هایی با پراکنده‌رویی دارد اما با توجه به شاخصه‌های جدید آن، بهتر است الگوی تازه‌ای برای شناخت و اندازه‌گیری آن بیان شود. در واقع سؤالی پیش می‌آید که چگونه این الگو قابل نام‌گذاری، تحلیل و آمایش است؟ به میان آوردن نام‌ها و مدل‌های جدید برای تبیین گونه‌های توسعه، هدفی فراتر از شناخت ظاهری و نام‌گذاری صرف دارد؛ در واقع با شناخت کامل این پدیده، مقدمات تصمیم‌سازی برای برنامه‌ریزی و اجرا در آینده فراهم می‌آید.

۴.۱ رشد متاستاتیک (فراگستری)؛ رویه‌ای تازه در رشد پراکنده

با توجه به اینکه دسته‌بندی‌های متعدد برای انواع رشد در مناطق کلان‌شهری ارائه شده، اما به نظر می‌رسد بر اساس روندهای بررسی شده در پژوهش حاضر به ویژه با تأکید بر سکونت‌گاه‌های شهرستان دماوند در محور شرقی تهران، بتوان الگوی رشد سکونت‌گاه‌های جدید

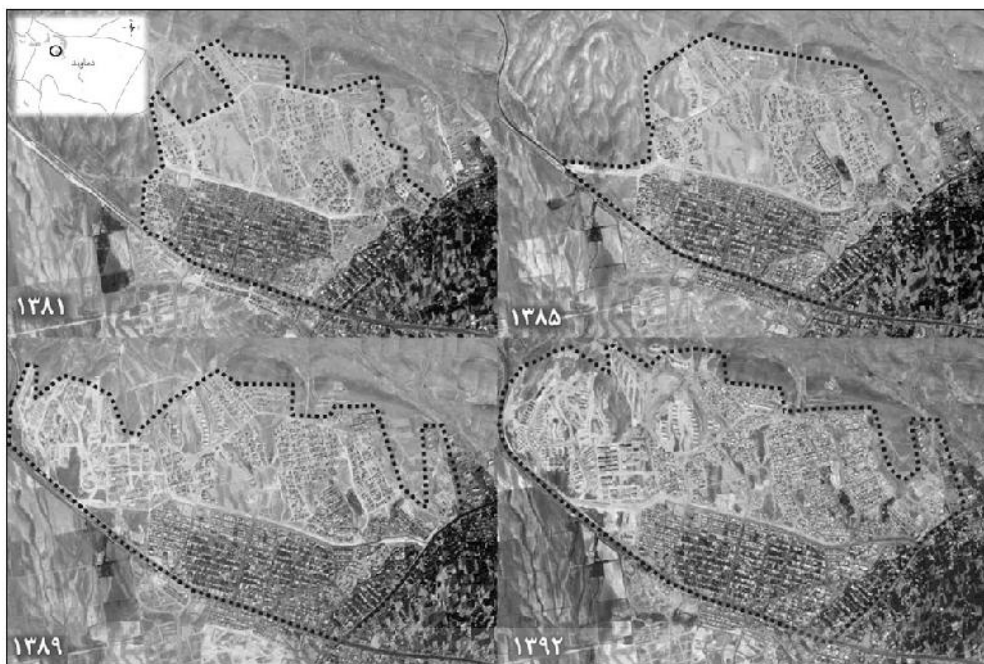
در منطقه‌ی کلان‌شهری تهران را به چند دسته تقسیم نمود:

● نوع اول: سکونت‌گاه‌هایی که معمولاً با تبدیل روستا به شهر یا خودرو گسترش یافته‌اند. ساختمان‌های کم کیفیت، آلودگی محیط بر اثر نبود زیرساخت‌ها، پایین بودن کیفیت زندگی و وجود تمایل زیاد ساکنان برای مهاجرت به شهرهای اصلی منطقه را می‌توان از جمله خصوصیات اصلی این گونه سکونت‌گاه‌ها برشمرد. اکثر ساکنان این گونه از سکونت‌گاه‌ها را افرادی از اقشار پایین جامعه و معمولاً مهاجران غیر متخصص تشکیل می‌دهند. از این گونه، در جنوب شرق و جنوب غرب شهر تهران می‌توان به محدوده‌هایی همچون پاکدشت، قرچک، حسن آباد و یا اسلام‌شهر اشاره نمود.

● نوع دوم: شهرک‌هایی با آپارتمان‌هایی با ساکنان قشر متوسط که در واقع مجموعه‌های تعاونی و یا سازمانی به شمار می‌آید (مجموعه‌هایی که اغلب ساکنان آنها در تهران فعالیت می‌کنند). ساکنان شهرک‌های مذکور با سطح درآمدی متوسط، در مجموعه‌هایی آپارتمانی با گونه‌بندی مشترک و مصالح معمولی زندگی می‌کنند. در واقع این مجموعه‌ها را می‌توان خوابگاه‌های بزرگی نامید که ساکنانشان به صورت روزانه برای کار یا برطرف کردن نیازهای اساسی خود، به یکی از شهرهای اصلی منطقه (به خصوص تهران) سفر می‌کنند. برای نمونه می‌توان به شهرک گیلاوند در ورودی غربی شهر دماوند اشاره نمود. در نمونه‌هایی همچون گیلاوند، مراحل ساخت ساختمان‌ها پیش از تأمین زیرساخت‌های شهری شروع شده است. افراد پس از سکونت و مواجهه با مشکلات موجود، با چند دوره اعتراض‌های گروهی، سازمان‌های مختلف را مجبور به ایجاد زیرساخت‌ها نموده‌اند (که به صورت ناقص و ناتمام صورت گرفته). در شکل زیر موقعیت محدوده‌ی ساخت و ساز گیلاوند در بخش ورودی شهر دماوند از سوی جنوب غربی مشخص شده است. در شکل‌های زیر، روند رشد گیلاوند از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۲ نشان داده شده است.

درواقع یکی از گونه‌های رشد اطراف شهر در شهرستان دماوند به صورت الگویی مخرب و تکرار شونده به راه خود ادامه می‌دهد. با قرار گرفتن یک محدوده در مرز جدید

شکل ۴. روند رشد و ساخت و سازهای گیلان‌د از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۲ (برگرفته از عکس‌های هوایی گوگل ارت)

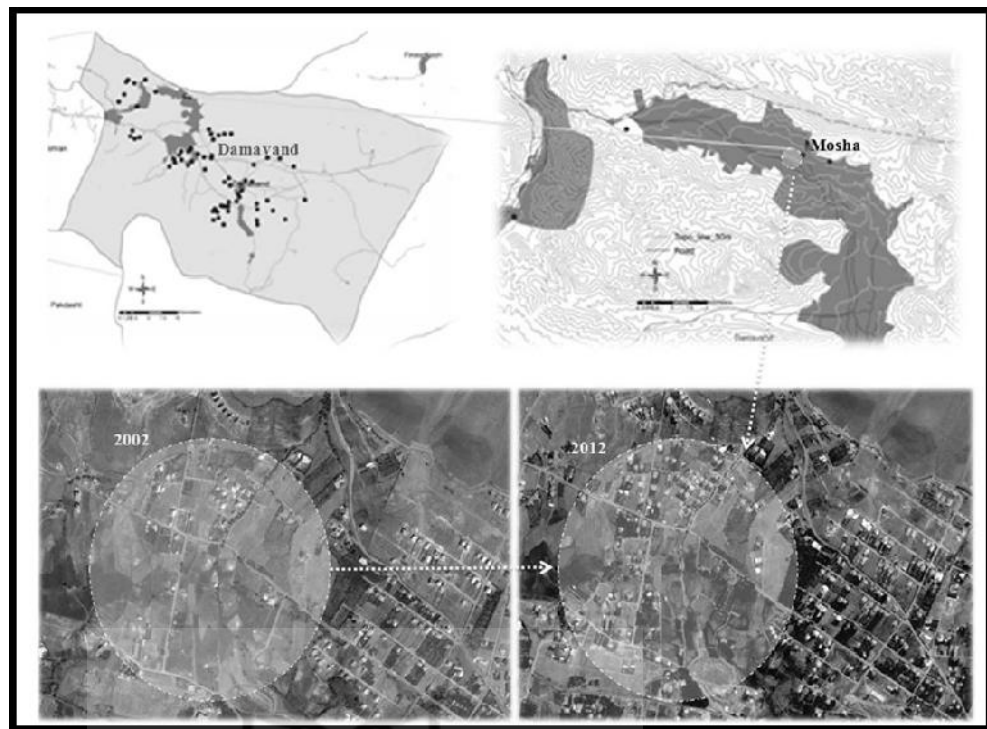
شکل ۵. الگوی مخرب گسترش حومه‌های شهری اطراف شهرها در شهرستان دماوند؛ ماخذ: نگارندگان.

محسوب می‌شود. از محدوده‌های روستایی که مقصد ویلاسازی‌های لوکس منطقه کلان‌شهری تهران به شمار می‌آید، می‌توان به کردان و برقان در غرب، لواسان در شمال و مشا و آبسرد در شرق (شهرستان دماوند) اشاره نمود که الگویی کاملاً متفاوت با توسعه سکونت‌گاه‌های دائم در فضاهای حومه‌ای مادرشهر دارد.

شهر، زمین‌های بخش کناری با شرط عدم تقاضای زیرساخت، تفکیک و فروخته می‌شود. این روند را می‌توان به صورت ساده شده، در شکل زیر به نمایش گذاشت.

زمین‌های جنوبی محدوده ورودی شهر دماوند با نام جیلان‌د در ابتدای این روند قرار دارد، به طوری که بر اساس مشاهده‌های میدانی، در حال حاضر مراحل ساخت بدون زیرساخت در بعضی قطعه‌ها آغاز شده که با در نظر گرفتن رویه مرسوم و عدم کنترل و اصلاح آن، در سال‌های آتی همچون محدوده‌ی گیلان‌د به شهر دماوند الحاق خواهد شد و نوعی گسترش فضایی شهر را در پهنه‌های خاص به دنبال خواهد داشت.

● نوع سوم: سکونت‌گاه‌هایی با خانه‌های مجلل که با اهدافی همچون تفریح و خوش‌گذرانی، برای روزهای محدودی در سال و معمولاً اواخر هفته و یا روزهای گرم سال مورد استفاده‌ی گروه‌های درآمدی بالا قرار می‌گیرد. این گونه سکونت‌گاه‌ها از الگوی فضایی مشخص و منظمی پیروی نمی‌کند و در بسترهای جغرافیایی با شرایط آب و هوایی و چشم‌انداز مناسب پراکنده می‌شود. در واقع الگویی جدید از رشد سکونت‌گاهی در مناطق، با ساکنان اغلب تهرانی

شکل ۶. رشد خانه‌های دوم در حومه‌های روستایی موشا، از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۱ (برگرفته از نقشه‌های اطلاعات جغرافیایی استان تهران و عکس‌های هوایی گوگل ارت)

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۳
No.35 Summer 2014

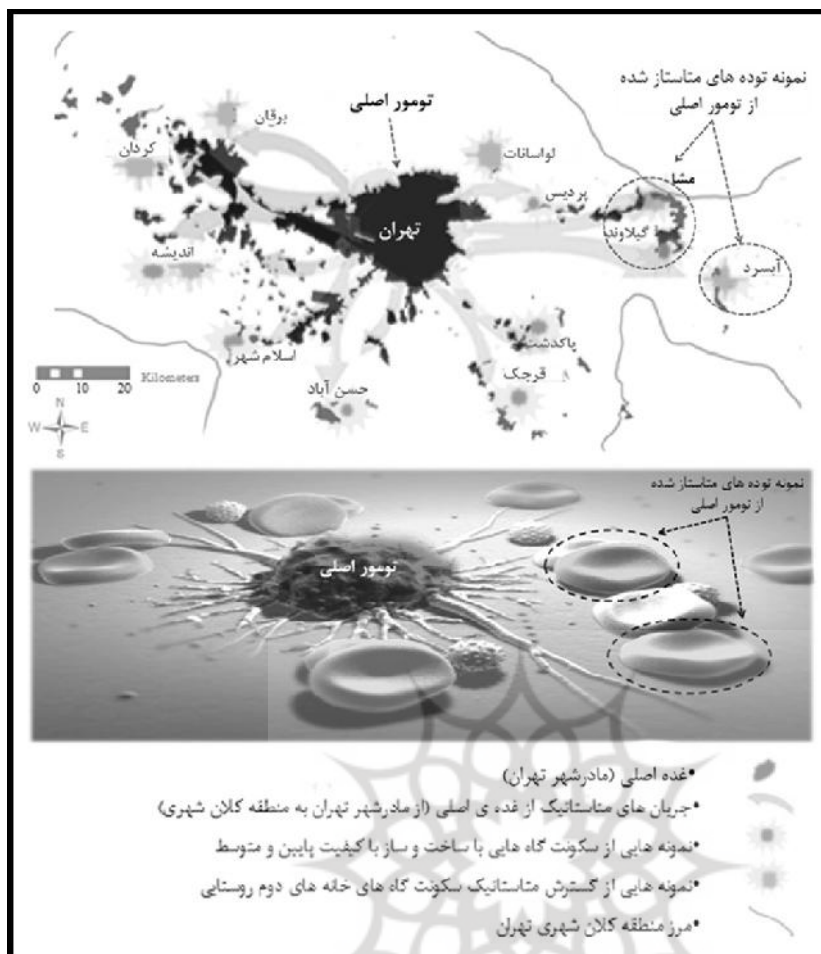
۲۳۹

گسترش ثانویه و بدخیم‌رشدی در فاصله از محل اولیه سرطان اطلاق می‌گردد. سلول‌های سرطانی به قسمت‌های مختلف بدن سفر می‌کند و در برخی از آن‌ها رشد کرده و تومورهای جدیدی شکل می‌دهد که جایگزین بافت طبیعی خواهد شد. این پدیده زمانی اتفاق می‌افتد که سلول‌های سرطانی به جریان خونی و یا رگ‌های لنفاوی راه یابد. (انجمن سرطان آمریکا)^{۱۰} هرچند این واژه، محتوایی پزشکی دارد، اما با نگاهی دقیق‌تر، می‌توان آن را به نوعی برای گسترش سکونت‌گاه‌های جدید در قالب‌های متفاوت نیز به‌کار برد. از آن جایی که برخی از گونه‌های گسترش جدید در مناطقی دور از مادرشهر و اغلب بدون پیوستگی کالبدی با آن گسترش می‌یابد، می‌توان آن‌ها را بخشی از توسعه مادرشهر دانست که در دامن طبیعت خود را نشان می‌دهد. با بررسی این مفهوم در مطالب پزشکی می‌توان درک بهتری از این گونه رشد به دست آورد. با توجه به گزارش‌های جامعه علمی سرطان آمریکا،

نحوه پراکنش آن‌ها می‌تواند به عنوان گونه‌ای جدید تلقی گردد که متأثر از رشد فضایی تهران به سوی فضاهای پیراشهری است. این خانه‌ها در زمین‌های اطراف روستاها و در نزدیکی شهرهای کوچک‌تر منطقه، بدون تبعیت جغرافیایی از مسیر، شیب، منظر، فاصله و نسبت قرارگیری با ساختمان‌های دیگر و ... ساخته می‌شود. روستای موشا در قسمت شمالی شهرستان دماوند، به عنوان یکی از این گونه روستاها به حساب می‌آید. رشد و پراکندگی ویلاهای لوکس در این روستا با الگویی بدون برنامه و بدون توجه به شرایط روستا در سال‌های اخیر، یکی از گونه‌های رشد الگوی جدید به حساب می‌آید. در شکل زیر روند ساخت و ساز از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۹۱ به تصویر درآمده است.

تشابه زیادی در شکل و روبه‌ای میان ایجاد این سکونت‌گاه‌ها و تومورهای سرطانی وجود دارد، از این رو می‌توان نام رشد متاستاتیک^۹ یا فراگستری را برایش برگزید. همان‌طور که در فرهنگ آکسفورد آمده، «متاستاز» به

9. Metastatic Growth
10. American Cancer Society

• غده اصلی (مادرشهر تهران)
• جریان های متاستاتیک از غده ی اصلی (از مادرشهر تهران به منطقه کلان شهری)
• نمونه هایی از سکونت گاه هایی با ساخت و ساز با کیفیت پایین و متوسط
• نمونه هایی از گسترش متاستاتیک سکونت گاه های خانه های دوم روستایی
• مرز منطقه کلان شهری تهران

شکل ۷. شباهت گسترش فضایی جدید منطقه ی تهران و رشد متاستاتیک (فراگستری) سلول های سرطانی (تصویر مربوط به غده ی سرطانی برگرفته از TRBR, 2012 می باشد)

سلول های سرطانی بدون در نظر گرفتن نوع پراکندگی شان در بدن، با نام ارگان منشا سرطان خوانده می شود. برای مثال سلول های سرطانی کبد که به مغز استخوان پراکنده شده اند سرطان کبد خوانده می شود. برخی سلول های سرطانی که از بافت اولیه جدا می شود، بدون رشد از بین می رود و تعدادی دیگر با توجه به شرایط بافت پذیرنده، ادامه ی حیات داده و رشد متاستاتیک را پدید می آورد.

پیدایش پهنه های جدید از گونه های اسکان در محدوده های کاملاً جدا و به دور از مادرشهر و حتی شبکه راه های اصلی، مانند ویلاهای مشا و شهرک های ویلایی آبرد در منطقه دماوند کاملاً در ارتباط با مادرشهر (به عنوان تومور اصلی) را می توان منطبق با توده های سلولی جدید تومور اصلی سرطان دانست که در جاهای دیگر متاستاز کرده و نمودار شده اند که اصولاً شخصیت مستقلی از یک سکونت گاه به همراه ندارد. این پهنه های سکونت گاهی هر چند جدا از مادرشهر اصلی است ولی کاملاً ناشی از آن و مرتبط با آن می باشد. لذا پرداختن به آن ها نمی تواند و نباید منتزع از مسائل مادرشهر اصلی باشد. در مورد رشد مناطق کلان شهری نیز برای رسیدن به راهکارهای اساسی باید به اصلاح روندهای ناقص و مشکل ساز در مراکز اصلی پرداخته شود. با بیانی دیگر، رشد نامتناسب خانه های دوم در حومه های روستایی در شهرستان دماوند یا سکونت گاه هایی چون گیلاوند در حاشیه ی شهرهای درجه دوم و سوم، بازتاب تجمع سرمایه و فعالیت در شهر تهران و تغییر نگرش ساکنانش به زندگی روستایی و شکل گیری فرهنگ نوین گذران اوقات فراغت در روستا یا تعیین مکان زندگی در منطقه

اندکی از سال وجود دارد، و یا اسکان و فعالیت در دو نوع سکونتی اول (اقشار کم درآمد) و دوم (اقشار متوسط) در حوزه جغرافیایی مشترک با هم همراه نمی‌شود، نمی‌توان چنین روندی را تشخیص داد. علاوه بر آن، گسترش با الگوی ظاهری نامنظم این سکونتگاه‌ها در منطقه، ضمن آن که منظر طبیعی منطقه را خدشه دار نموده، به مصرف بیشتر منابع، نیز منجر شده است. از منظر اجتماعی، یکی از مهم‌ترین پیامدهای این روند را می‌توان اثرات آن بر شهرها و روستاهای پیرامون دانست. عدم تجانس و ناهمگونی شدید فرهنگی و اقتصادی ساکنان ویلاهای جدید با ویژگی‌های فرهنگی سایر ساکنان بومی، تعارض‌های جدی را در این فضاها ایجاد می‌کند که به نوبه‌ی خود، نیازمند بررسی گسترده‌ای است. ساخت و سازهای سال‌های اخیر با تغییر پوشش گیاهی ناحیه، و تغییر کاربری‌های متعدد، روند توسعه‌ی روستاها را کاملاً دگرگون ساخته است و رشد متاستاتیک، تأثیرات مخربی بر محیط زیست منطقه به همراه دارد. بخش قابل توجهی از این شرایط با پیش‌بینی‌ها و پیشنهادهای طرح‌ها و برنامه‌های استان تهران مغایر بوده است. برای مثال، محدوده‌ی روستای مشا در شمال شهرستان دماوند، در برنامه‌ی آمایش استان تهران (سال ۱۳۸۵)، محوری متناسب برای فعالیت‌های متمرکز و گسترده‌ی گردشگری، با قابلیت زیاد برای باغداری و درختکاری در نظر گرفته شده بود (مهندسین مشاور آمایش و توسعه البرز، ۱۳۸۹)، که در حال حاضر با ساخت و ساز ویلاهای روستایی از برنامه تبعیت نشده است. خانه‌های لوکس در «مشا» و برخی از روستاهای دیگر در دماوند معمولاً در ۲ تا ۳ طبقه با هزینه‌های بسیار بالا ساخته می‌شود. از این خانه‌ها معمولاً به عنوان سکونتگاه‌های تفریحی برای آخر هفته استفاده می‌شود. ساکنان روستایی در حال حاضر با کمبود منابع آب و آلودگی آب‌های زیرزمینی به دلیل ایجاد چاه برای این خانه‌های لوکس رو به رو هستند. در حال حاضر در ایران ایجاد قطب‌های قدرتمند منجر به انباشتگی مردم در مناطق مرکزی و تخلیه مناطق اطراف آن شده است. تخریب چشم‌اندازهای طبیعی در سکونتگاه‌های

کلان‌شهری تهران و فعالیت در شهر اصلی به حساب می‌آید.

شکل زیر نمونه‌هایی از نقاط متاستاز شده از تومور اصلی یعنی شهر تهران را نشان می‌دهد. همچنین در شکلی نمادین که برگرفته از پژوهش صورت گرفته توسط گروه تحقیقاتی دانشگاه ناتینگهام^{۱۱} در سال ۲۰۱۲ در مورد سرطان سینه می‌باشد، شباهت روند متاستاز در سلول‌های سرطانی با شرایط منطقه کلان‌شهری تهران نشان داده شده است.

البته در این میان، تمایل روستاییان برای فروش زمین‌های کشاورزی و باغ‌ها به منظور ساخت ویلا، به عنوان رکن دیگر وقوع این نوع از ساخت و ساز نوع سوم، ایفای نقش می‌کند. وجود انگیزه‌های اندک کشاورزان برای باقی ماندن در روستا به علت سود ناکافی بخش کشاورزی و کمبود فعالیت در بخش صنایع تبدیلی کشاورزی در شهرستان و کم‌رنگ شدن نقش فعالیت کشاورزی نسبت به خدمات، استفاده از ادوات و امکانات قدیمی کشاورزی، عدم شکل‌گیری اصناف و تعاونی‌های مستقل کشاورزی روستایی و تأثیر منفی ساخت و سازهای جدید بر کیفیت و میزان دسترسی به منابع آبی منطقه، از جمله عوامل ترغیب روستاییان به فروش زمین برای کسب درآمد به حساب می‌آید. همچنین عدم رعایت قوانین مربوط به زمین‌های اطراف شهرها و متولی‌گری‌های غیر اصولی در راستای واگذاری زمین‌های غیرشهری و یا حتی اراضی عمومی و مراتع به ارگان‌ها و تعاونی‌ها و به دنبال آن، ورود سوداگران و بورس‌بازان زمین به عرصه‌های مالکیت زمین‌های مذکور نیز شرایط را برای تبدیل جریان‌های سرطانی جدا شده از تومور اصلی به متاستازهای جدید فراهم می‌کند. در واقع جریان‌های سرطانی از شهر تهران به سوی فضاها اطراف گسیل شده و در نقاط پذیرنده، تومورهای سرطانی جدیدی را تشکیل می‌دهد.

این الگوی نوین می‌تواند پیامدهای گوناگونی بر محیط داشته باشد. هرچند در نگاه اول، می‌توان بیان داشت که نوعی روند مرکزگریزی نسبت به تهران را نشان می‌دهد، اما از آنجایی که اسکان در ویلاهای لوکس، تنها در بخش

روستایی به دلیل ساخت و سازهای جدید، انتقال نیروی کار از بخش کشاورزی به بخش خدمات و تکرار این الگودر دیگر مناطق شهری ایران در سال های اخیر، بر ضرورت توجه به این مسائل در برنامه ریزی شهری تأکید می کند. از سوی دیگر تغییرات در استفاده از زمین در این مناطق منجر به پیشروی بازار زمین از داخل شهرها به مناطق اطراف شده که موجب خروج سرمایه از چرخه مولد اقتصادی و ورود به بازار زمین و مسکن و پیگیری روندی مخرب در نواحی شهری و روستایی و به دنبال آن، بروز نابرابری های فضایی شده است.

۵ جمع بندی و نتیجه گیری

روح رشدهای اخیر در مناطق کلان شهری همچون تهران، با تشکیل قطبی متمرکز و پراکنده شدن ناموزون سکونتگاهها در پیرامون آن، قابل شناسایی است. این روند به جای حرکت به سوی کلان شهری شدن مثبت طی می شود. متمرکز شدن افراد برای سکونت و فعالیت در قطب ها و زهکشی نواحی پیرامونی، پیامدی منفی در پی ایجاد قطب های قدرتمند محسوب می شود. با بررسی نمونه های تهران و نگاه خاص به محدوده های دماوند روشن شد که سکونتگاه های اطراف تهران به جای پیمودن روند کلان شهری شدن، به قطب های غیر مولد و رشدهای منفک از مادرشهر ولی در ارتباط مستقیم با مادرشهر تبدیل شده است. این سکونتگاهها به عنوان نقاطی برای جذب متقاضیان مهاجرت به مادرشهر عمل می کند، به نحوی که مهاجران با ورود به نقاط جدید در منطقه کلان شهری در صف ورود به مادرشهر (و قرار گرفتن در هسته غده سرطانی) قرار می گیرند. از سویی دیگر مهاجرت های درون منطقه ای موقت نیز قابل مشاهده است. رفت و آمد روزانه بین شهرکها و سکونتگاه های نوع اول (اقشار کم درآمد) و دوم (اقشار متوسط) منطقه برای فعالیت و دسترسی به نیازها به شهرهای اصلی، و سفرهای ساکنان نوع سوم (اقشار درآمد بالا) با هدف تفریح و گذران اوقات فراغت (در نواحی روستایی) در زمان های خاص هفته یا سال بین شهر اصلی و مقاصد روستایی از این دست به شمار می آید. مطرح کردن مبحث گونه ای جدید از توسعه فضایی، ابعاد

تازه ای را در نوع نگرش های شناختی، برنامه ریزی و اجرایی ایجاد خواهد کرد. با توجه به سرعت فزاینده این گونه از رشد که در این پژوهش با عنوان "رشد متاستاتیک" تعبیر شده است، اهمیت ایجاد تغییر در روند مطالعات و مدیریت گسترش فضایی مناطق واضح می گردد. ماهیت این گونه از توسعه چه از لحاظ فضایی و جغرافیایی و چه از لحاظ جریان های اجتماعی و فرهنگی، مبین سطح پیچیدگی روش های مورد نیاز جهت مواجهه می باشد. پرداختن انتزاعی به مسائل تخریب محیط زیست، ناهمگونی اجتماعی پهنه گسترش های جدید (متاستازهای جدید)، تضادهای اقتصادی و غیره بدون لحاظ سیستمیک مسائل مادرشهر (تومور اصلی) برخوردی ساده انگارانه خواهد بود. مواجهه با این مسئله در ظرف دستورالعملها و شرح خدمات مطالعات مناطق، نواحی، شهرها در غالب طرح های توسعه روستا، شهر، شهرستان یا ناحیه قرار نمی گیرد. این موضوع، ضرورت بیشتر بازنگری آن ها را یادآوری می کند. روند مذکور در برخی مناطق کلان شهری ایران (همچون اصفهان، تبریز و مشهد) و جهان به صورت مشابه در حال وقوع است. با توجه به این امر، به نظر می رسد یافتن روشی مناسب برای مدل سازی و شناخت و اندازه گیری ابعاد آن در مناطق مختلف در مطالعات آتی ضروری باشد. با توجه به تفاوت های موجود میان الگوهای مناطق مختلف، نگاه منعطف و خلاق برای یافتن راه حل های متناسب با شرایط رشد هر منطقه می تواند به عنوان اصل مهمی در ادبیات آموزشی و تغییرات مدیریتی و حرفه ای در هر منطقه به صورت خاص مورد توجه قرار گیرد.

منابع و ماخذ

۱. داوودپور، ز. (۱۳۸۸) تعادل بخشی شهر تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت شهرسازی و معماری، دفتر معماری و طراحی شهری.
۲. دورلند، و. ا. (۱۳۸۰) فرهنگ پزشکی دورلند، ترجمه محمد هوشمند ویژه، چاپ اول: نشر کلمه، چاپ دوم، تهران: انتشارات توتیا.
۳. زبردست، ا.، حاجی پور، خ. (۱۳۸۸) تبیین فرآیند

- Available from: <http://store.ectap.ro/articole/874>.
13. Hamilton D.K. (1999). "Governing Metropolitan Areas, Response to Growth and Change". Taylor & Francis Group.
14. EEA (European Environment Agency), "Urban sprawl in Europe - The ignored challenge", Available from: http://www.eea.europa.eu/publications/eea_report_2006_10/pdf, [Accessed 21/1/2012].
15. Merriam-Webster (1995), Medical Dictionary, Massachusetts: Merriam Webster Incorporated.
16. Moriconi-Ebrard F. (2000). De Babylone à Tokyo Les grandes agglomérations du monde. Paris, Géophys.
17. Pyka R.(2010). "Development of the Metropolis of Upper Silesia as the result of globalisation processes in the opinion of its inhabitants – a theoretical and empirical view." In Beyond Globalisation: Exploring the Limits of Globalisation in the Regional Context (conference proceedings), 177-188. Available from: <http://conference.osu.eu/globalization/publ/22-pyka>. [Accessed: 04/10/2012]
18. Simmonds R, Hack G. (2001). "Global City Regions: Their Emerging Forms. London: Spon Press.
19. Translational & Radiation Biology Research (2012), University of Nottingham research groups. available online: <http://www.nottingham.ac.uk/Research/Groups/TranslationalRadiationBiology/Images/home-page-rotate/Metastasis.jpg>. [Accessed: 04/07/2013]
- شکل‌گیری، تکوین و دگرگونی مناطق کلان‌شهری، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۶۹، صص ۱۰۵-۱۲۱.
۴. سیف‌الدینی، ف. (۱۳۸۵) فرهنگ واژگان برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، تهران: نشر آبیژ.
۵. شکویی، ح. (۱۳۸۶) اندیشه‌های نودر فلسفه جغرافیا (جلد اول)، تهران: انتشارات موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی‌گیتاشناسی.
۶. طبیبیان، م. و اسدی، ا. (۱۳۸۷) بررسی و تحلیل عوامل پراکنده رویی در توسعه فضایی مناطق کلان‌شهری، فصل‌نامه هنر، شماره ۲، صص ۲۴-۵.
۷. مهندسین مشاور آمایش و توسعه البرز (۱۳۸۹) طرح تهیه و تدوین آمایش استان تهران، فصل تحلیل نظام شهری و روستایی، گزارش هشتم، معاونت برنامه‌ریزی استانداری تهران.
8. American Cancer Society (2012) Advanced Cancer. Available from: <http://www.cancer.org/acs/groups/cid/documents/webcontent/003082-pdf.pdf>. [Accessed 22/02/2013]
9. Bourdeau-Lepage L., & Hurriot, J M. (2002). Metropolization in Warsaw Economic Change and Urban Growth, Canadian Journal of Regional Science, No 21 : 3, pp 423-446. Available from: <http://www.cjrs-rs.org/archives/25-3/lepage.pdf> [Accessed 26/09/2012]
10. Bourdeau-Lepage L. (2011). La metropolization 15 ans apres, in Cahiers du GREThA: Groupe de Recherche en Economie Théorique et Appliquée n 2011-13, Université Montesquieu Bordeaux IV, Available from: <http://cahiersdugretha.u-bordeaux4.fr/2011/2011-13.pdf>, [Accessed: 09/07/2013].
11. Bourne L. (1999). "ALTERNATIVE MODELS FOR MANAGING METROPOLITAN REGIONS: THE CHALLENGE FOR NORTH AMERICAN CITIES". International Forum on Metropolization 22 February 1999, Santa Cruz, Bolivia.
12. Dumitrică d. Dinui t.(2013). THE METROPOLITAN AREA AS A KNEE-JERK RESPONSE TO THE MULTILEVEL GOVERNANCE AND ITS DERIVED NATIONAL PUBLIC DECISIONS. Theoretical and applied economics, vol 18, issue 6, pp 119- 138,

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۳۵ تابستان ۱۳۹۳
No.35 Summer 2014

■ ۲۴۴ ■

